

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа №3
имени Героя Советского Союза Т.Б. Кечил-оола
города Кызыла Республики Тыва»

Утверждаю:
Директор МБОУ СОШ № 3 г. Кызыла
И.В. Заболотнева
«30» августа 2022 год

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

Предмет: родной язык (Тыва дыл)

Классы: 2 «е», 2 «ж», 2 «з», 2 «и», 2 «к»

Кол-во часов в год (в неделю): 2 ч. (68 ч.)

Рабочая программа составлена на основе:

1. Программы (автор) Эргит-оол И.Ч., Дамба Н.Ч., Ондар Н.М.
2. Федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования. Приказ №373 от 06.10.2009г.
3. Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012г № 273-ФЗ
4. Основной образовательной программы начального общего образования МБОУ «СОШ №3» им. Т.Б.Кечил-оола г.Кызыла РТ утверждена приказом № 1 от 30.08.2022г.

Обсуждена и согласована на
методическом объединении
Протокол № 1 от «30» августа 2022 г

Руководитель ШМО [подпись] / Пестрикова О.В./

Принята на
методическом совете
Протокол № 1 от «30» авг 2022г

Зав. по УВР [подпись] /Таранова О.А./

2022-2023 учебный год

Тайылбыр бижик

Ажылчын программа өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (ӨФКС (орус дыл кырынга ФГОС), Россия хамаатызының сагыш-сеткил болгаш ниити сайзыралын кижизидериниң Концепциязынга, эге ниити өөредилгениң орус дыл эртемин шингээткенинге хамаарышкан түннелдеринге база Тыва Республиканың эге ниити өөредилгезиниң национал-девискээр кезээн тургузуп турар ийиги салгалдың стандартынга база Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң Өөредилге-методиктиг чөвүлелиниң сүмезинге (тургускан авторлар: *А.К-Х.Ойдан-оол, Н.Ч.Дамба, Л.Х.Ооржак, М.Т.Судер-оол.*) даянып кылдынган.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тываларның төрээн дылы. Тыва Республиканың күрүне дылы болганы-биле ооң ажыглалы хөй талалыг. Ол чүгле харылзажырының чепсээ эвес, тыва культураның, улустуң аас чогаалының, литератураның, театр уран чүүлүнүн, парлалганың, эртемниң, албан-херек кылырының, өөредилгениң база кижизидилгениң дылы.

Тыва дыл эртеми Тыва Республиканың өөредилге системазында чугула эртем болбушаан, өөредилгениң, харылзажылганың, кижизидилгениң болгаш сайзырадырының сорулгаларын күүседип чоруур. Тыва дыл эртеми ажыл-агыйның бүгү адырларында ажыглаттынып турар болганда ооң хүлээлгелери болгаш ужур-утказы делгем: тыва дылда шын бижилгениң база адалганың дүрүмнерин эки билир болгаш харылзажылганың бүгү байдалдарында шын чугааны тургузуп шыдаар хамаатыны хевирлээри. Төрээн дылынга шингээдир билиг, арга, мергежилдер амыдыралда херек кырында тургустунуп келир янзы-бүрү таварылгаларда кижиниң бүгү талалыг кижизиттингениниң: аажы-чаңының, дыл-домааның база ниити культуразының сайзыралының шын хевирлеттингениниң деннелин тодарадыр. Төрээн дылын шингээдири дээрге чоннуң культуразының чардынмас бир кезээн өөренири болур.

Долгандыр турар хүрээлелди, боттуг билиглерни төрээн дыл эртемниң адырлары-биле чергелештир шингээттирип, шинчиледип өөредири бичии уругларның угаан-бодалының сайзыраарынга, сагыш-сеткил, эстетиктиг кижизидилгезинге база оларның хайгаараачал, эскериичел, бот-тускайлаң салым-чаяанын хевирлээринге дорт салдарлыг, хамаарылгалыг дээрин ӨФКС-га айыткан. Бодун долгандыр турар хүрээлелче бичии уруг бир-ле дугаарында төрээн дылынга даянып кирер дээрин хөй эртемденнер чугаалап каан. Уругларның сайзыралының харык-шинээн, белеткелин, социал дуржулганын чугулага ап, күрүне стандартының национал-девискээр кезээнге хамааржыр литературлуг номчулга, улусчу ужурлар база өске аймак чоннарның культуразы-биле холбап, дыл эртемин өске эртемнер-биле чергелештир өөредири – ӨФКС-тиң кол негелделериниң бирээзи.

Эге школага тыва дылды шингээттирери – дыл эртемниң эге билиин болгаш аас, бижимел чугаа сайзырадыр арга-мергежилди уругларга таныштырары, өөредилгениң дараазында чадазында ук билиглерни, арга-мергежилдерни ханы шингээдириниң таарымчалыг байдалдарның таваан тургузуп бээри.

Эге ниити школага **тыва дылды өөредириниң сорулгалары:**

- дылдың фонетика, лексика, морфология, синтаксис, пунктуация, грамматика адырларының тус-тузунда онзагай талаларын таныштырып, шингээттирери болгаш ук билиглерге даянып, аас, бижимел чугаазын сайзырадыры, логиктиг угаап *боданырын хевирлээри;*
- төрээн дылынга хумагалыг болурун, ооң чаражын эскерип, чугаа нормаларын сагып, монолог, диалог чугааларны тургузуп, бодунуң бодалдарын хостуг, *шын чугаалап өөренирин хевирлээри;*
- тыва дыл эртемин бүгү талалыг шингээдир арга-шинээн деткип, бот-тускайлаң ажылдап чаңчыгарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, шын бижилгениң дүрүмнерин билир, хөй-ниити черинге чараш алдынып билир *бедик культурлуг кижини хевирлээри.*

“Тыва дыл” эртемниң эге школага ниити характеристиказы

Тыва дыл эртеми – Тыва Республиканың школаларынга өөренир тускай эртем. Ук эртем төрээн дылынга шын чугаалаарынга, тыва чогаалды, төрээн чонунуң ёзу-чаңчылдарын сонуургап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны уругларга тургузуп берип турар.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандарты “Тыва дыл” эртемниң “Филология” деп өөредилге адырынга хамаарышкан сорулгаларны боттандырар чугула ажылдарны күүседиринче углап турар:

- дылдың ниитилел чергелиг ужур-утказын медереп билерин хевирлээри;
- дылдың эдилекчилериниң харылзажырынга эң-не чугула, хүн бүрүде ажыглаар сөстөрниң курлавырын өөредири;
- төрээн дылынга хүндүткелдиг, хумагалыг, шын чараш чугаалап өөренирин кижизидери;
- дыл бодал илередириниң чугула аргазы болурун медереп билеринге уругларны чаңчыктырып, харылзажырының шын аргаларын өөредири;

- Россия девискээринде чурттап чоруур хөй аймак чоннарның дылын хүндүлөп, төрөөн дылы-биле чергелештир орус дылды баяк, чогуур деннелге шингээдип өөренирин сайзырадыры.

Бичангаш, эге ниити өөредилгениң тыва дыл эртемнге чижек ажылчын программа ӨФКС-ның ийиги салгалының өөредилге программазын үндезин болдурбушаан, утка-шынарын, сорулгаларын чаа негелделерге дүүштүр ажылдап кылдырган.

Эге школага уруглар дыл эртемниң бүгү адырларының:

- фонетикага үн тургузуунун,

- грамматикага дылда сөстөрниң, сөс каттыжыкшыкыннарының болгаш домактарның аразында харылзаалыының,

- лексикологияга дылда бар бүгү-ле сөс курлавырының,

- орфографияга шын бижилгениң дүрүмнериниң,

- пунктуацияга бижик демдектерин салырының дүрүмнериниң,

- орфоэпияга шын адалганың дүрүмнериниң,

- стилистика чугааның байдалынга таарыштыр дылдың чурумалдыг уран аргаларын чөп ажыглаарының дугайында эге билигни алыр.

Класс бүрүзүнүн программазы дөрт-дөрт бөлүктөрдөн тургустунган:

1. Үннер болгаш үжүктөр.
2. Сөс.
3. Домак.
4. Харылзаалыг чугаа.

Үннер болгаш үжүктөр

1-2 класстарга чорудар ажылдың онзагайы – дыңнап тургаш, сөстөрдө үннерниң бөлүктээшкениниң (ажык, ажык эвес, ыткыр, дүлөй) аайы-биле ылгап, сөс иштинде үннерниң үжүктөрүниң туружун барымдаалап (эгезинде, ортузунда, төнчүзүндө), оларның шын бижилгезин тодарадып, тыва орфографияның дүрүмнерин өөренир. 1-ги класстың төнчүзүндө 2-ги класстың эгезинде-ле уруглар чамдык үннерниң адаары биле бижири дүүшпейн барып болурун билип алыр ужурлуг. Чижээлээрге, дүндөп сөстүң эгезинде дүлөй кошкак ажык эвес үн адаттынар-даа болза, ону ыткыр ажык эвес үннүн үжүү-биле демдеглээр, хамаатыдеп сөстү адап турда, ийи т дыңналза-даа, чаңгыс үжүк бижири дээш оон-даа өске.

Сөстөрниң бөдүүн фонетиктиг сайгарылгазын күүседери.

Тыва алфавиттиң үжүктөрүн дес-дараалашкаа ёзугаар шын адап, бижири өөренири.

Өөреникчилер чугааны кичээнгейлиг дыңнап, чугаалап, бижири билирин чедип алыр. Ооң түңнелинде уруглар чазыг чок дүжүрүп бижири, адап бээрге, шын бижири болгаш кылган частырыгларын бот-тускайлаң азы демнежири, удур-дедир хынажып өөренири.

Сөс

Программада сөс дугайында билигни лексика болгаш грамматиканы өөренири тургаш, сайгарып көөрүн кириген. Барык-ла кичээл бүрүзүнге сөс-биле ажылдап тургаш, ооң лексиктиг утказынче улуг кичээнгей турар ужурлуг.

2-ги класска сөс дугайында шингээткен билиглерин уламчылап, төрөл сөстөр болгаш төрөл сөстөрниң ниити кезээ – “Дазыл” деп тема-биле таныштырылга эгелээр. Төрөл сөстөрни тодарадып, оларның утказын тайылбырлап болгаш ниити кезээн тускай им-демдек-биле шыярын билип алыры. Хөй уткалыг сөстөрни тайылбырлап, сөстөрниң уткаларын деңнеп өөренири.

Чугаа кезектери

2-ги класска уруглар чүвөлери, оларның ылгавырлыг демдектерин болгаш кылдыныгларын илередир сөстөр-биле таныжар. Домак иштинге чорда, сөстөргө шын айтырыг салып билирин чедип алыр. “Чугаа кезектери” деп терминни ажыглавас.

Домак

Домак кижигүннери-биле өөреникчилер 2-4 класстарга таныжар.

2-ги класска медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын чогаадып, оларны деңнеп, тускай үн аяны-биле номчуп, чугаалап база бижири өөренири. Грамматика болгаш номчулга кичээлдеринге домакта кымның азы чүнүн дугайында чугаалап турарын көргүзөр сөстөрни ылгап өөренири, «кол сөс», «сөглөкчи» деп терминнерни шингээдип алыры. Домактың чугула кижигүннерин тодарадып өөренири. Оларның аразында харылзаазын хайгаараары болгашшын шыйып өөренири. Бердинген (аразында харылзаа чок) сөстөрдөн домак чогаадыры.

Домактын схемазын шыяры база бердинген схемага дүүштүр домактар чогаадыры. Домак эгезин улуг үжүк-биле бижиирин, сөөлүнге улуг сек, айтырыг, кыйгырыг демдээ салырын өөренири. Диалог чугаа тургузары.

Өөреникчилер эге класстарга домак дугайында дараазында билиглерни алыр:

1) домактарның утка-сорулгазының талазы-биле (медээ, айтырыг, алгы), үн аяны-биле кыйгырыг хевирлери;

2) домак кезигүннери: кол сөс, сөглөкчи болгаш ийиги черге кезигүннер (тодарадылга, байдал, немелде деп билиглерни чоорту таныштырары);

3) сөс каттыжышкыны, сөс каттыжышкынында өзөк болгаш чагырткан сөстөр, сөс каттыжышкынында болгаш домакта сөстөрнүң харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тодарадыры;

4) чаңгыс аймак кезигүннерлиг домактар;

5) ийи бөдүүн домактан тургустунган нарын домак.

Домактын хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг болгаш алгы домактары) болгаш тургузуун өөредири-биле чергелештир шын бижилгениң дүрүмнерин таныштырар ажыл үргүлчү чергелештир чоруттунар. Утка болгаш үн аянын барымдаалап, домактарның сөөлүнге улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин салырын медреселдиди-биле шиңгээдир.

Сөзүглел

2-ги класска сөзүглелдин кезектериниң дес-дараалашкаан (абзац) билиндирер. Сөзүглелде домактарның дес-дараалашкаан уруглар боттары хайгаарап өөренирин белеткээр. Сөзүглелди допчузу-биле азы кысказы-биле эдerti чугааларыга чаңчыктырар. Сөзүглелдин хевирлери-биле эге таныжылга.

Сөзүглел-биле ажилдың кол кезектери:

1) сөзүглел дугайында билиг (утка талазы-биле харылзаалыг ийи азы элээн каш домак), чаңгыс темага каттышпаан аңгы-аңгы домактардан сөзүглелди ылгап билир мергежилгелерни хевирлээри;

2) сөзүглелдин темазын тодарадып билири;

3) сөзүглелдин кол бодалы (башкының дузазы-биле сөзүглелдин кол бодалын тодарадып билири);

4) сөзүглелдин темазыга болгаш кол бодалыга даянып алгаш, адын (эгезин) тывары;

5) тоожушкун уткалыг сөзүглелди кезектерге чарары (эгези, кол кезээ, төнчүзү);

6) сөзүглелдин кезектерин *хеп-хенертен*, *бир катан*, *ооң соонда* дээн чергелиг сөстөр-биле харылзаштырып билири;

7) домактарны сөзүглел кылдыр каттыштырып чоруур сөстөрни тып билири;

8) домакта азы сөзүглелде туружу оскерилген сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чурумчудуп эде тургузары;

9) сөзүглелде ажыглаан деңнелгелерни, метафораларны, диригжидилгелерни тып билири (башкының дузазы-биле);

10) сөзүглелдин янзылары-биле таныжылга:

а) тоожушкун («Бүрүлөр дүжүп эгелээн», «Канчап эштип (хөккөйлеп, шыдыраалап) өөренип алган мен» дээш о.ө.);

б) чурумал («Бистиң ыдывыс (диизивис)», «Спорт херекселдери (коньки, клюшка, хаак)», «Чараш аян», «Честек-кат» дээш о.ө.);

в) угаап боданышкын («Хлеб дугайында чүнү билир мен?», «Чемненир мурнунда чүге холун чуурул?», «Класска чечектер чүге херегил?» дээш о.ө.).

Чугаа сайзырадылгазы

2-ги класска фонетика, лексика, сөс тургузуу, грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазының талазы-биле бөдүүн билиглерни шиңгээтпишаан, фонетиктиг, лексиктиг, морфологтуг сайгарылгаларны чорудуп, түннеп, удур-дедир деңнеп, бөлүктөп өөренир. Ооң-биле чергелештир литературлуг чугааның баштайгы мергежилдери болгаш чаңчылдары-биле чоорту таныжыр. Дылдың эге кол хемчеглери болур сөстү болгаш домакты аас, бижимел чугаага бодамчалыг ажыглаарын чедип алыр. Кичээлдерге фонетика, лексика, сөс тургузуу, морфология, синтаксис болгаш харылзаалыг чугаа талазы-биле ажилдар чоруттунар. Ук ажилдар дылдың аңгы-аңгы болушкуннарын бот-боттарындан адырбайн, оларның аразында тудуш харылзаазын уругларга билиндирбишаан, дыл дугайында эртемни делгем шиңгээдирин тайылбырлап турар.

Чугаа сайзырадылгазын чорударының кол хевирлери: чугаалаары, дыңнаары, номчууру, бижири. Уругларның идепкейлиг болгаш идепкей чок сөс курлавырын байыдары, оларның аас, бижимел чугаазын сайзырадыры. Литературлуг чугаа (стиль талазы-биле дүүшкээ). Чугааның байдалы: кандыг сорулгалыг, кымның-биле, кайда бооп турарын медресеп билири. Чугааның диалог хевирин шиңгээдип алыры. Бодунуң бодалын илередип, ону

бүзүредери. Чугаа этиказының нормаларын шингээдип алыры (экилежири, байырлажыры, буруузун миннири, четтиргенин илередири, дилег кылыры).

2-4 класстардан эгелээш, тыва дыл эртемниң адырларын шингээдириниң негелдези чоорту бедип орар. Чаа билигни башкының дузазы-биле эвес, а боду шингээдип, сактып ап, өөрөдигениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдир негелделерге дүүштүр билиглерни уруглар программа ёзугаар алып, өөрөдигени бодунга таарыштыр организаптап, бот-тускайлаң чорукка кижизиттинеринге чаңчыгар.

Тыва дылды школага өөредери – уругларның угаан-медерелин делгемчидеринге, логиктиг боданып ажылдаарын хевирлээринге, чараш мөзү-шынарлыг кижизиттинеринге, күш-ажылга ынак болурунга, ниитизи-биле, уругнуң ниити билииниң, культуразының бедеиринге улуг ужур-дузалыг, ыдык, сүзүк угланыышкыннарлыг. Тыва дыл эртеми төрөөн дылынга ынак, аңаа хумагалыг болурун база дыл дугайында билигни ханы шингээдирин, национал бот-үзелениң бедик болурун уругларга хевирлээр, ук эртемни өске эртемнер-биле холбаалыг шингээдириниң аргаларын дилеп тыварынга өөрөдир.

Төрөөн дылын медерелдии-биле өөренирин, ону ажыглаарын сагыш-сеткили-биле бадыткап үнелээри, аас болгаш бижимел шын чугаага кижизиттингени тыва кижиниң ниити культуразының көргүзүкчүзү болур деп билиишкын-биле уруглар таныжар болгаш бүгү назынында медереп артып каар.

Дылдың чурумалдыг аргаларының домакта, харылзаалыг сөзүглелде ажыглалын, оларның чечен чогаалдарга ужур-дузазын тодарадып өөренир.

Уругларны шын чугаалап өөрениринге, логиктиг угаап-боданырынга, делгем боданып, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадырынга өөрөдиге номнарының сөзүглелдери, онаалгалары болгаш мергежилгелери деткимчени көргүзөр.

Программаны күүседириниң принциптери

Төрөөн дылды өөрөдириниң принциптери ӨФКС-тиң негелделерин күүседиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар: *дес-дараалашкааның, эртемге дүүшкээниң, медерелдиг шингээдириниң принциви, теорияны практика-биле холбаарының* принциви.

Дес-дараалашкааның принциви тыва дыл эртемниң ужур-утказын бөдүүнүндөн нарынынче шингээдип, арга, мергежилдерни билигни херек кырында боттандыраарынче углаар.

Эртемге дүүшкээниң принциви чугааның бүгү хевирлериниң (үннү, сөстү, домакты херек кырында дыңнап, чугаалап, номчуп, бижип, сайгарары) сырый харылзаалыын эртемге даянып тодарадыры болгаш чугааның янзы-бүрү байдалдарында билиин бадыткап шыдаар арга-шинээн хевирлээринче углаар.

Медерелдиг шингээдириниң принциви чоннуң угаан-бодал, сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш культуразының үнезин дөзүнүң төрөөн дылда кадагалаттынып артканын, национал бот-медерелдиң хевирлеттинеринге оон кайгамчыктыг улуг салдарлыын, ужур-уткалыын, өөренип турар эртемни ханы шингээдиринче углаар.

Теорияны практика-биле холбаарының принциви шингээткен билиглерниң амыдыралда туружун илередир, теоретиктиг билиглерни ажыл-амыдыралдың тургустунуп келир янзы-бүрү чорудулгазының үезинде чогумчалыг, шын ажыглап өөрениринче углаар.

Дидактиканың ниити принциптери тыва дылды эге школага өөрөдириниң ужур-утказынга дүгжүп турар.

Тыва дылдың үннер болгаш үжүктөрүн өөренир үеде “беленинден бергезинче”, “бөдүүнүндөн нарынынче” деп принциптерге кол даяныр. Чижек ажылчын программа тыва дылдың теориялыг айтырыгларын шингээдирин колдуунда дес-дараалашкак (чадаланчак) принцип ёзугаар чорударын чугулалаан болгаш, үстүкү класстарга уругларның дыл дугайында өөрөнгөн билиглерин улам делгем, ханы болдураарынче кичээнгейни углап турар.

Төрөөн дылды өөрөдириниң методтары, аргаларынга хамаарыштыр чөрүлдээ-дилээшкынниг (проблемно-поисковый) болгаш сагынгыр-тывынгыр (творческий) ажыл-чорудулгаже кичээнгей углаарын программада сүмелеп турар. Ук арга, метод кандыг-бир чөрүлдээ, карышкактыг байдалдар тургустунуп келгенде азы тургузуп тургаш, уругларны ук чөрүлдээлерге, байдалдарга хамаарыштыр боттарының даап бодап турарын илередип, бодалдарын шынзыдып, түңнеп, үнген түңнелдерни деңнеп сайгарар ажыл-чорудулгага белеткээр, оларның бот-тускайлаң ажылдаар харык-шинээн сайзырадыр. Өөренириниң мындыг аргалары билигни шингээдиринче уругларның чүткүлүн оттуруп, салдынган сорулганы болгаш ону боттандыраар ажыл-чорудулганың кол уг-шиин тодарадырынга, шын угаап боданырынга, билигни шингээдириниң оруктарын шын планнап, хынап, түңнеп өөрениринге уругну чаңчыктыраар. Чөрүлдээ-дилээшкынниг болгаш сагынгыр-тывынгыр ажылдаарын организаптаар арга, методче кичээнгейни углаары бодунуң ажыл-чорудулгазының уг-шиин таарымчалыг болдуруп ажылдаарынга башкыга идиглиг: уруглар-биле ниити азы бот-тускайлаң хамаарылгалыг болуру, кандыг аргаже кичээнгей салыры, бичии кижилерниң сонургалдарын, салым-чаяанын тодарадыры...Шиитпирлээр ужурлуг чаңгыс айтырыгга хамаарыштыр аңгы-аңгы үзел-бодал, аргалар бар

болганда, бодунуң болгаш өскелерниң туружунгахүндүткелдиг болурун чижеглеп киирген арга-методтар сүмелеп турар.

Эге школаның өөредилге планында тыва дыл эртемниң туружу

Өөредилге планынга хамаарыштыр РФ болгаш ТР-ның өөредилге яамыларының дужаалдарын үндезинге алыр таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг таварылгада школаның онзагайын, угланышкынын барымдаалап, тыва дылды өөредир шактар хуваалдазынга өскерилгелер туруп болур, чижек ажылчын программаны кылып тура, өскерилгелерни демдеглээрде дужаал, чарлыктарга даянганын тодарадыр.

Россия Федерациязының төрөөн дылдар өөредиринге хамаарыштыр 2020-2021 өөредилге чылында бердинген шактар санын ёзугаар алырга, эге школага дылды өөрениринге Тыва Республиканың өөредилге яамызының бадылааны-биле 2-ги класска - 68 шак (неделяда 2 шак, өөредилге неделялары 34) көрдүнгөн.

Эге школага тыва дыл эртемниң шингээткениниң түннелдери

Предметтиг түннелдер:

- тыва дыл күрүне дылы, ону өөренири чугула дээрзин медресеп билири;
- дыл эртемниң адырлары: үн (фонетика), сөс (лексика), сөс тургузуу, чугаа кезектери (морфология) болгаш домак, сөс каттыжышкыннары (синтаксис), сөзүглел дугайында эге билиглерни шингээдип алыры;
- тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни шын адаары, оларның үжүктөрүн шын бижиирин шингээдип алыры;
- сөс эгезинге, ортузунга болгаш сөөлүнге ажык эвес үннерни адаарының онзагайын шингээдири, өөрөнгөн дүрүмнерин бижимел болгаш аас чугаага шын ажыглаары;
- бердинген сөзүглелдерден фонетика, орфография, пунктуацияның дүрүмнеринге хамаарышкан сөстөрни тып, оларны дүрүмгө дүүштүр тайылбырлап билири;
- чугаа кезектерин бот-боттарындан ылгап, онзагай талаларын сайгарып, аас, бижимел чугаага ажыглап билири;
- тыва дылдың чугаа нормаларын, диалог болгаш дорт чугаа үезинде, чугаа чорудулгазының кандыг-даа байдалында ажыглап билири;
- тыва дылда чүве адының падежтериниң орус дылдан ылгалын тодарадып билири;
- чүве адының падеж кожумактарын аас чугаага шын ажыглап билири, шын бижири;
- кылыг сөстөрүнүң үе кожумактарын аас чугаага шын илередип билири;
- тыва дылда чугула кежигүннерниң туружун медреселдиги-биле билип алыры, орус дыл-биле деңнээри;
- сорулгаларынга дүүштүр нарын эвес аас болгаш бижимел монолог, диалог чугааларны шын тургузуп, ажыглап билири;
- тыва дылда кыска болгаш узун ажык үннерлиг, сөс эгезинге дүлөй болгаш ыткыр үннерлиг сөстөрни шын адаары;
- бижимел ажылдарны частырыг чок күүседире, ук ажылдарны бот-тускайлаң хынап, эдилге-чазылга кылырынга чаңчыгып өөренири;
- тыва дылга шинчилел ажылдарны, төлевилелдерни күүседириниң эге чаңчылдарын шингээдип алыры;
- тыва дылда үлегерлээн сөстер дугайында эге билигни алыры;
- тыва дылды төрөөн дылым деп хүндүлээри, хумагалаары, үнелээри.

Метапредметтиг түннелдер:

- тыва дыл эртемниңге хамаарышкан чугула медээлерни словарьлардан, тайылбыр номнарындан (справочниктерден), интернеттен тып, чыып, сайгарып, бөлүктөп, тайылбарлап, таарыштыр ажыглап өөренириниң эге чадазын алыры;
- бодунуң бодалын шынзыдып, чижектерге бадыткап, өскелерниң медээзин дыңнап, хүлээп билири;
- бодундан бичии назылыг кижилер, эш-өөрү, улуг кижилер-биле аразында чөптүг диалог чорудуп билири;
- ажылды күүседирде, ниити сорулгаларны салып, ону шийтпирлээр аргаларны тып билиринге чаңчыгары;
- бодунуң болгаш эжиниң ажылын шын үнелеп, кады ажылдажылганы чорудуп билири;
- тыва дыл эртемниңге эки түннелдерни, быжыг билигни чедип алыры-биле бодунуң назы-харында, арга-шинээнге, салдынган сорулгаларын дүүштүр ажыл-чорудулганы планнап, хынап, түңнөп, шын үнелеп билири;
- тыва дыл эртемниңге хамаарышкан билиглерни, терминнерни эртемден дашкаар, өске эртемнер-биле холбап, деңнеп, хайгаарап, ниити медээден чугулазын ылгап, херек кырында ажыглап билири.

Бот-тускайлаң чедип алыр түңнелдер:

- тыва дыл – күрүне дылы, харылзажылганың чепсээ ону өөренири чугула дээрзин медереп билири;
- Тыва Республикада чурттап чоруур хөй чоннар бот-тускайлаң төрөөн дылдыг дээрзин билип алыры;
- дыл чоннуң культуразын, ёзу-чаңчылдарын камгалап чоруур ниитилел ужур-уткалыг билиишкин дээрзин медереп, угаап билири;
- тыва дыл болгаш орус дыл Тыва Республиканың күрүне дылдары деп билири;
- аас болгаш бижимел чугаа кижиниң ниити культуразының болгаш хамааты туружунуң көргүзүкчүзү деп чүвени медереп билири;
- чугаа кижиниң культуразының деннелиниң көргүзүкчүзү деп чүүлдү билири;
- Төрөөн чуртунга, Россияның чонунга болгаш ооң төөгүзүңгө чоргаарланып чорууру;
- “тыва нацияның төлү мен” деп медереп, бодун ниитилелге шын алдынып билири;
- гуманисти болгаш демократчы үнелиг чүүлдерниң уг-шиин билири;
- өске чоннарның чүдүлгезин, төөгүзүн, культуразын болгаш ёзу-чаңчылдарын хүндүлөп чаңчыгары;
- амыдыралдың хөгжүлдө, сайзыралыңга бодун кириштирери, шинчилел ажылдарыңга сундулуг болуру;
- эртем-билигниң ажыктыын медереп билири,
- бот-тускайлаң эки түңнелдерни чедип алыр сорулгазын, харысаалгалыг чоруун сайзырадыры;
- чараш чүүлдерни эскерип, үнелеп билирин болгаш эстетиктиг билиглерин сайзырадыры;
- бодундан улуг улус база эш-өөрү-биле эп-найыралдыг харылзааны тудуп, маргылдаалыг айтырыгларны эптиг шийтпирлеп билирин чедип алыры.

Өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларның (УУД) түңнелдерин тодарадырының характеристиказы

2 КЛАСС

Өөредилгени шингээдириниң бот-тускайлаң бүгү талалыг кылдыныглары:

1.«Тайбың чорук», «езулуг эш», «шыдамык чорук», «ада (төрөөн)-чурт», «өг-бүлө», «бойдус», «эки чүүлдер» дээн үндезин ыдыктыг чүүлдерни үнелээри болгаш хүлээп алыры.

2. Чонун, чуртун хүндүлөп өөренири.

3.Өөренирин күзелдii-биле сонуургаары, өөредилгениң утказын, эртем-билигниң ужур-дузазын билири.

4.Кижилерниң аразында харылзажырының дүрүмнери езугаар, амыдыралчы байдалдарны база чогаалдар маадырларының кылдыныгларын үнелеп билири.

Өөредилгени шингээдириниң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары:

1. Ажылчын олудун организаптап билири.

2. Кичээлге болгаш кичээлден дашкаар ажыл-чорудулга үезинде, ниити чурумга чагыртыры.

3. Боду азы башкының удуртулгазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазының сорулгаларын тодарадыры.

4. Башкының удуртулгазы-биле кичээлге болгаш кичээлден дашкаар, өске-даа амыдыралчы байдалдарда кылып, кылып турар чүүлдериниң сорулгазын медереп билири.

5. Башкының үлегери-биле, кылган ажылын дүүштүрери.

6. Ажыл-чорудулга үезинде чугула херек дериг-херекселдерни шын ажыглап билири.

7. Кылган ажылын хыналда соонда эдип-чазап билири.

8. Кылган ажылыңга хамаарыштыр шын үнелелди берип билири (берге азы чиик болганы дээш о.ө.).

Өөредилгени угаап-шингээдир бүгү талалыг кылдыныглары:

1.Ном-биле ажылдаарының чурумун, өөренир билиинге хамаарыштыр билер, билбес чүүлдерин илередип тодарадыры.

2.Өөредилге номундан чугула херек медээни илередип тып билири база башкының бөдүүн, нарын айтырыгларыңга харыылаары, бодунуң айтырыглар салып билири.

3.Аңгы-аңгы им-демдектерге, схемаларга даянып, чүвелерни бөлүктээри, деннээри.

4.Номчаан, дыңнаан чүүлүнүң утказын эдерти чугаалаары, чугааның планын тургузуп билири.

5. Кылып ажыл-чорудулгазыңга хамаарыштыр херек медээлерни дилеп, шилип тывары.

6.Херек чугула медээлерни, чүүлдерни номнардан, словарьлардан болгаш өске-даа үндезиннерден дилеп тывары.

7.Хайгаарап тургаш, боду ниити түңнелдерни үндүрүп билири.

Өөредилгени харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныглары:

1.Чугааның диалог хевирин ажыглаары, өскелерни дыңнаары, билири. Кандыг-даа бодалдарга, чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң туружун, бодалдарын илередип билири.

2. Чугааның байдалдарына дүүштүр, бодалдарын аас болгаш бижимел шын илередип билири.

3. Номда бердинген азы чогаал сөзүглелдерин иштинде болгаш ыткыр кылдыр номчууру, номчаан чүүлүнүн утказын билири.

4. Эш-өөрү-биле кадыажылдажылгага киржип билири.

Тыва дыл эртемине уругларның билининиң шынарын илередиринге бижимел ажылдарның хевирлери

Бижимел ажылдар хевирлери	1 класс	2 класс	3 класс	4 класс
Диктант	Үжүк өөредилгезиниң үезинде 10 – 13, ооң соондагы үеде 22 – 23 сөс	Бирги чартык чылда 18– 30 сөс. Ийиги чартык чылда 30 – 40 сөс	Бирги чартык чылда 40– 50 сөс. Ийиги чартык чылда 50 – 60 сөс	Бирги чартык чылда 60– 70 сөс. Ийиги чартык чылда 70 – 80 сөс
Эдертиг	20–30 хире сөс	30 – 50 хире сөс	50 – 80 хире сөс	80 – 110 хире сөс
Чогаадыг	5 хире бөдүүн тургузулгуг домактар	20 – 30 хире сөс	40 –50 хире сөс	70 – 80 хире сөс

I. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

II.1. Чугаа чорудулгазының хевирлери

Дыңнаары:

- харылзаалыг аас чугааның чоруп турар байдалын болгаш сорулгазын медреселдиги-биле билип турары;
- дыңнап турар чүүлүн медреселдиги-биле хүлээп билири;
- бердинген медээни дыңнап тура, ооң утказын, кол бодалын тодарадып, айтырыглар дузазы-биле эдерти чугаалап билири.

Чугаалаары:

- чугаа чорудулгазының сорулгаларына, байдалдарына дүүштүр кандыг-бир айтырыгны шиитпирлээринге хереглеп болгу дег, дылдың янзы-бүрү аргаларын чөптүг шилип, ажыглаарын шиитпирлээри;
- диалог чугааны херек кырында чорудуп билири;
- чугааны эгелеп, деткижип, төндүрүп база кичээнгейни хаара тудуп шыдаптар аргаларны билири;
- өөредилге сорулгаларына, аас чугааның хевирлеринге (чурумал, тоонуушкун, угаап бодаашкын) дүүштүр монолог чугааларны чорудуп билири;
- өөредилге үезинде болгаш амыдыралдың янзы-бүрү аңылчын байдалдарында чугаа этиказының (мендилежип, байырлажып, буруузун миннип, өөрүп четтиргенин илередип, дилег кылып...) нормаларын сагып өөренири;
- шын адалганың болгаш чугаа интонациязын орфоэптиг нормаларын сагыры.

Номчулга:

- сөзүглелдин утказын билип турары;
- херек медээни тывары-биле шилилгелиг номчулганы чорудуп билири;
- медээни номчаан сөзүглелинде бердинген айы-биле тып билири;
- сөзүглелде бердинген медээ езугаар бөдүүн түннелдер үндүрүп билири;
- сөзүглелде медээни даап бодап өскертип, түннеп билири;
- сөзүглелдин тургузуунун, утказының, дылының онзагай талаларын сайгарып база үнелеп билири.

Бижилге:

- бижик өөредилгезиниң үезинде үжүктөрү, слогтарны, сөстөрү, домактарны шын бижири;
- бижилгениң арыг-силиин, бижип ора, дурт-сынынга хамаарышкан негелделериниң эң бөдүүн, баштайгы чаңчылдарын сагып, тода, арыг-силиг бижири;
- өөрөнгөн дүрүмнеринге дүүштүр дүжүрүп бижири; адап бээрге, дүрүмнер сагып, частырыг чок бижири;
- дыңнаан болгаш номчаан сөзүглелин эдерти (допчулай азы шилилгелиг) бижири;
- бичии уругларга тааржыр солун темалыг сөзүглелди азы боду чогааткан (сюжеттиг чуруктарга, кинофильмнерге, амыдыралга болган таварылгаларга даянып) улуг эвес хемчээлдиг чогаадыгларны бижири.

II.2. “Тыва дыл” эртемине өөредилгезиниң системалыг курузу

Тыва дыл дугайында эге билиглер

Тыва дыл — Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи. Тыва Республиканың тугу, сүлдези, *ыдык ыры*.

Фонетика. Графика. Орфография

Чугаа үннери. Үн болгаш үжүктүң ылгалы. Тыва алфавиттин үжүктери.

Кыска, узун база өк-биле адаар ажык үннер. Оларны бижикке демдеглээри. Й үннүг ажык үжүктөр.

Күштүг, кошкак (дүлей болгаш ыыткыр), эң кошкак ажык эвес үннер. Ф, ц, щ деп үннер болгаш үжүктөр.

Фонетиктиг сайгарылга.

Слог. Сөстөрни көжүрери.

Улуг үжүктү хереглээри. Узун ажык үннерлиг сөстөрни шын бижиири. Кадыг демдек бижиир сөстөрнин эге хевирлерин шын бижиири (аът, эът, оът, каът, аьш-чем, дүьш, чүьк, чөьп, чаьс).

Сөс эгезинге п – б, т – д, х – к деп үннерниң үжүктөрүн шын бижиири. Сөс иштинге катаптаан ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижиири.

Артынчыларның (-ла / -ле, -на / -не, -дыр / -дир, -дур / -дүр, -тыр / -тир, -тур / -түр ... -даа) шын бижилгези.

Чүве аттарының сан болгаш падеж кожумактарын шын бижиири. Демдек аттарының кожумактарын шын бижиири.

Тып, тик, төк, тырт, теп, тут деп сөстөргө кожумактар немежирге, шын бижиири.

Чаңчыл езугаар бижиир сөс эгезинге т-биле эгелеп бижиир сөстөр. Нарын сөстөр. Дефистеп бижиир нарын сөстөр. Хуу аттарны шын бижиири.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни шын бижиири.

Лексика

Сөс болгаш ооң утказы. Синоним болгаш антоним сөстөр. Хөй уткалыг сөстөр.

Тыва чоннуң ниити чуртталгазын илередир тускай лексика: уран чүүл, ёзу-чаңчылдары, төрел-бөлүк аймаа, өг-бүле кежигүннери; кижиниң мага-бодунуң кезектериниң; азырал болгаш черлик дириг амытанның ниити аттары (шээр, бода, чылгы мал) дээш оон-даа өске.

Чугаа кезектери

Чүве ады, утказы, харыылаттынар айтырыглары. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Укталган болгаш укталбаан чүве аттары.

Чүве аттарының сан болгаш падежтерге өскерлири. Домакка синтаксистиг ролю.

Демдек ады. Укталган болгаш укталбаан демдек аттары. Янзы-бүрү чүвөлөрниң өң-чүзүнүн, амданын, хевирин, хемчээлин илередири. Удурланышкак болгаш чоок уткалыг демдек аттары. Домакка синтаксистиг ролю.

Сан ады. Түң болгаш дугаар сан аттары. Домакка синтаксистиг ролю.

Ат орну. Арынның ат оруннары, оларның падежтерге, саннарга өскерлири. Хамаарылга хевирин.

Кылыг сөзү. Болур болгаш болбас хевирлери. Кылыг сөзүнүн үези. Дужаал болгаш даар хевирлери.

Кылыг сөзүнүн үелерге, арыннарга болгаш саннарга өскерлири. Домакка синтаксистиг ролю.

Наречие.

Эдеринчилер, эвилелдер болгаш артынчылар.

Сөстүң тургузуу

Сөс. Сөстүң уткалыг кезектери (дазыл, чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары). Чаңгыс дазылдыг сөстөр.

Чаа сөстөр тыптырының эң нептереңгей аргалары. Чогаадылга кожумактары (– лыг/ – лиг/ – луг / –лүг дээш о.ө)

Домак. Интонация. Пунктуация

Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның бөлүктери (медээ, айтырыг, кыйгырыг), алгы домаа (үн аяны-биле). Улуг сек, биче сек, айтырыг, кыйгырыг демдектерин салыры.

Домактың чугула (кол сөс, сөглекчи) болгаш ийиги черге кежигүннери (немелде, тодарадылга, байдал).

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң үн аяны болгаш эвилелдер-биле (а, болгаш, ынчалза-даа, ынчангаш) каттыжары.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга бижик демдектери.

Харылзаалыг чугаа.Сөзүглел.

Аас болгаш бижимел чугаа сайзырадылгазы. Харылзаалыг чугаа чорудулгазы (дыннап, чугаалап, номчуп база бижип билири). Өөрөдилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларын күүседери. Өөрөдилге болгаш өг-бүле байдалдарыңа таарыштыр чугааны тургузуп билири. Хууда хайгааралдарыңа (көргөн, дыңнаан

чүүлдериңге) үндезилеп, улуг эвес хемчээлдиг сөзүглелдерни тургузары. Харылзаалыг сөзүглелдерниң хевирлери (тоожуушкун, угаап боданыышкын, чурумал).

Үннерни, слогтарны, сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны аңгылаары.

Сөзүглелди эдerti (долузу-биле азы кыска, шилилгелиг, сөзүглелдиң төнчүзүн удур чогаадып ...) чугаалаары. Аянныг номчулга.

2 КЛАСС

ФОНЕТИКА. ГРАММАТИКА. ШЫН БИЖИЛГЕ БОЛГАШ ЧУГАА САЙЗЫРЫДЫЛГАЗЫ

(102 шак).

Кирилде кичээл (1 шак).

Катаптаашкын (4 шак).

Бижикке өөредириниң үезинде алган билиглериң, мергежилдерин болгаш чаңчылдарын системажыдып катаптаары.

ААС БОЛГАШ БИЖИМЕЛ ЧУГАА (2 шак)

Дыл – кижилерниң аразында харылзажырының чепсээ (ниити билиг). Чугааның кижиниң амыдырал-чуртталгазынга ужур-дузазы. Аас болгаш бижимел чугаа. Сөс, домак, сөзүглел – чугааның эге хемчеглери (харылзажылга үезинде хайгааралдар).

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР. СЛОГ (31 шак)

Үннер болгаш үжүктөр. Сөстөрниң утказын ылгаарыңа үннерни шын адаары. Ажык болгаш ажык эвес үннер, оларның ылгалыр демдектери.

Кыска болгаш узун ажык үннер, оларны шын адаары болгаш бижири. Өк-биле адаар ажык үннерни кадыг демдек-биле (ь) демдеглээри (9 сөс).

Быткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер. Оларның күштүг болгаш кошкак болуру. Сөс эгезинге т-д, п-б, к-х деп үннер кирген сөстөр, оларны шын адаары болгаш үжүктөрүн бижири. Ажык эвес үннерни сөс иштинге дакпырлап бижири (оюннар, каттар дээш о.ө.).

Аяар ажык эвес үннер.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө ф, ц, щ деп үннерни шын адаары, бижири.

Тыва дылда болгаш үлегерлеп алган сөстөргө й үннүг я, е, ё, ю деп ажык үннер кирген сөстөр. Оларны шын бижири. Чымчак демдектиг (ь) үлегерлеп алган сөстөр, оларны шын адаары.

Слогтар. Сөстү слогтап көжүрери.

Алфавит. Алфавитте үжүктөрүн шын адаары. Алфавиттиң ужур-дузазы. Словарьлар-биле ажылдаарының чуруму.

СӨС. СӨС ТУРГУЗУУ (12 шак)

Сөстүң лексиктиг утказы (ниити билиг). Хөй уткалыг сөстөр (хайгааралдар).

Сөстөрниң чоок (синоним) болгаш удурланышкак (антоним) уткалары. Чүвөлөрүн адаан, айыткан, оларның ылгавыр демдээн, санын, кылдыныын илередири. Сөс каттыжыышкыннары.

Төрөл сөстөр дугайында ниити билиг. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөрниң дазылын бижикке демдеглээри (бир аай бижириң хайгаараары: ажылчын, ажылдаар, ажылдыг, ажылчы, ажылгыр). Төрөл сөстөрүн сөзүглелден тывары.

ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ.

ЧҮВЕ АДЫ. КЫЛЫГ СӨЗҮ. ДЕМДЕК АДЫ. САН АДЫ. АРТЫНЧЫЛАР (32 шак)

Чүве ады (14 шак)

Чүве адының ужур-утказы, харыылаттынар айтырыглары. Чүве аттарының саннарга өскерлири. Хөйнүң санының кожумактарын шын бижири. Ниити болгаш хуу чүве аттары. Хуу чүве аттарыңа улуг үжүктү хереглээри. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг чүве аттары. Укталган болгаш укталбаан чүве аттары (эге таныжылга).

Кылыг сөзү (10 шак)

Кылыг сөзүнүң ужур-утказы, харыылаттынар айтырыглары. Чугаага кылыг сөстөрүнүң ужур-утказы. Кылыг сөстөрүнүң үелери. Эрткен, амгы, келир үеге ажыглаан кылыг сөстөрүн хайгаарап көөрү. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак кылыг сөстөрү. Укталган болгаш укталбаан кылыг сөстөрү (эге таныжылга).

Демдек ады (4 шак)

Демдек адының ужур-утказы, харыылаттынар айтырыглары. Чугаага демдек аттарының ужур-дузазы. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг демдек аттары. Укталган болгаш укталбаан демдек аттары (эге таныжылга)..

Сан ады (2 шак)

Сан адының ужур-утказы, харыылаттынар айтырыглары. Чугаага сан аттарының ужур-дузаы. Түн болгаш дугаар сан аттары. Сан аттарын чүве аттары-биле кады хереглээри.

Артынчылар (2 шак)

Артынчыларның ужур-утказы. Эң хереглеттингир *-ла, -ле, -на, -не, -даа* деп артынчылар болгаш оларны шын бижири.

ДОМАК. СӨЗҮГЛЕЛ (10 шак)

Домак.

Домак дугайында эге билиг. Утка-сорулгазының аайы-биле домактарның бөлүктери. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактары (эге ниити таныжылга). Домактын чугула кежигүннери – кол сөс болгаш сөглөкчи. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар (эге ниити таныжылга). Домактын ийиги черге кежигүннери. Домакта сөстөрнүң харылзаазын айтырыглар дузаы-биле тургузуп билири (аас-биле). Домактарның үн аянын хайгаараары, домактарның сөөлүңге бижик демдектерин хереглээри.

Логиктиг ударение дугайында эге ниити таныжылга.

Сөзүглел дугайында эге билиг. Сөзүглелдин янзылары: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын. Сөзүглелдин темазы. Сөзүглелдин кезектери: эгези, кол кезээ, төнчүзү (таныжылга). Чаңгыс тема-биле каттышпаан домактарны сөзүглел-биле деңнээри. Сөзүглелде домактарның утка талазы-биле харылзаазы. Сөзүглелде даяныр сөстөрни ылгаары. Сөзүглелге ат (эге) бээри.

ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА*

Харылзаалыг чугаа. Хүн бүрүнүн амыдыралынга дүүштүр харылзаалыг чугааны чорудары, оон ужур-дузаы. Айтырыглар дузаы-биле кайы-бир темага харылзаалыг чугаа тургузары. Аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааның онзагайлары (чугааның байдалы). Чугааның планын тургузары, уткалыг кезектерге чарары.

Сюжеттиг чурукка хамаарыштыр харылзаалыг чугаа, маадырларның омур-хевирлеринге дүүштүр харылзаалыг чугааны (характеристика) тургузары. Күш-ажыл, оюннар болгаш ынак чүүлүнүн дугайында улуг эвес чечен чугаа (чогаадыг тургузары).

Эвилең-ээлдек болурунун дүрүмнери. Эвилең-ээлдек уткалыг сөстөр болгаш домактар.

*Домак-биле ажылды болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадыр ажылды тыва дыл программазында бердинген темаларны өөредип тура чорудар.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕНИН КАТАПТААРЫ (10 ш)

Үннер болгаш үжүктөр. Ажык, ажык эвес үннер. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерниң үжүктөриниң шын бижилгези. Ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер. Дүлей ажык эвес үннерниң күштүг болгаш кошкак болуру, ыткыр ажык эвес үннерниң кошкак болуру. Оларны бижикке демдеглээри.

Сөстөрнүң уткалары. Хөй уткалыг сөстөр. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг сөстөр. Артынчыларлыг сөстөр. Оларны шын бижирииниң дүрүмнери.

Чугаа кезектери. Чүвөлөрни илередир сөстөр. Чүвөлөрнүң ылгавырлыг демдектерин, санын, кылдыныын илередир сөстөр. Домактарның янзылары. Домактын чугула кежигүннери.

Сөзүглел. Сөзүглелдин темазы. Сөзүглелге ат (эге) бээри.

2-ги класстың доозукчезунун шиңгээди алган турар ужурлуг билии:

- тыва алфавиттин үжүктөрүн дес-дараалашкаан ёзугаар шын адап билир,
- ажык болгаш ажык эвес үннерниң үжүктөрүн бижикке шын демдеглээри,
- кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни шын адаары, бижикке шын демдеглээрин билир.
- күштүг дүлей болгаш кошкак дүлей ажык эвес үннер, оларны бижикке шын демдеглээри, , ыткыр кошкак ажык эвес үннер,
- сөстү көжүрериниң дүрүмнери.
- 30-40 хире сөстүг сөзүглелдерде сөстөрни, домактарны артык үжүктөр киирбейн, херек үжүктөрни кагбайн, хажыдышкын чокка, арыг, чараш болгаш шын бижири;
- сөстөрни слогтарга чарары, сөстөрни шын көжүрери;
- кижилерниң аттарын, хоорайлар, суурлар, хемнер болгаш черлер аттарын улуг үжүк-биле бижири;
- сөс ортузунга дакпырлап адаттынар ажык эвес үннерниң үжүктөрүн бижири;
- фонетиктиг сайгарылганы кылыры: сөстөрни слогтарга чарар, сөсте каш үн болгаш үжүк барын, ажык болгаш ажык эвес үннерни тодарадыр (*аът, сан, дааш* дээн чергелиг сөстөр).
- сөсте үннер болгаш үжүктөрнүң санын тодарадыр (*аът, сан, дээр* дээш о.ө.);
- *ла /-ле, -на / -не, - даа* деп артынчыларны дефис-биле бижиир;

- сөсчө шын айтырыг салгаш, ооң дузазы-биле чүвени илередир, чүвениң демдээн илередир, чүвениң кылдыныын илередир сөстөрни тодарадыр;
- домакта сөстөрже шын айтырыглар салып, харылзаштылары;
- кол сөс болгаш сөглөкчини тодарадыр;
- домактың эгезинге улуг үжүктү хереглээри, сөөлүнге улуг сек салыры;
- айтырыглар ёзугаар 30-50 хире сөстүг сөзүглелдиң эдертиин бижиир, бердинген темага 5-тен эвээш эвес сөстүг домактарны тургузары болгаш бижири.
- темага дүүштүр шинчилел ажылын кылыры.

Өөредилгени бот-тускайлаң шингээдириниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы:

- «Тайбың чорук», «ёзулуг эш», «шыдамык чорук», «ада (төрээн) чурт», «өг-бүле», «бойдус», «эки чүүлдер», «шынчы чорук», «бот-боттарын» билчип база үндезин ыдыктыг чүүлдерни үнелээри болгаш хүлээп алыры;
- чонун, чуртун база өске-даа чоннарны, оларның езу-чаңчылдарын хүндүлээри;
- өөредилгениң утказын билири, улаштыр өөренирин күзээри;
- мөзү-бүдүш, ыдыктыг, сүзүктүг чүүлдерге дүүштүр, амыдыралчы байдалдарны, чогаалдар маадырларын үнелеп билири.

Эртемни байдалга дүүштүр таарыштырып башкарарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы:

- кылыр ажылының сорулгазынга дүүштүр, ажылчын олудун организаптап билири;
- кичээлге болгаш кичээлден дашкаар ажыл-чорудулга үезинде, кылыр чүүлүнүң чугулазын тодарадыры;
- өөредилгениң ажыл-чорудулгазының сорулгаларын тодарадыры;
- кичээлге болгаш кичээлден дашкаар, өске-даа амыдыралчы байдалдарга кылыр чүүлүн, башкының удуртулгазы-биле, планнаары;
- мурнунда кылганын көрүп, бердинген үлегери-биле дүүштүрүп, кылган ажылының шынын тодарадыры;
- планга, чурумга дүүштүр кылган ажылын эдип билири;
- мергежилгелер күүседирде тускай номнарны болгаш өске-даа херек чүүлдерни ажыглаары;
- кылган ажылын негелделерге дүүштүр үнелээри.

2-ги класстың өөреникчилериниң билип алырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы:

- ном-биле ажылдаарының чурумун, өөренир чүүлүнге хамаарыштыр билир, билбес чүүлдерин, тодарадыры;
- өөрөнмээн материалынга хамаарыштыр ажылын планнаары;
- өөрөнмээн материалынга хамаарыштыр кандыг немелде чүүлдерни ажыглап болурун баш удур медресеп билири;
- херек чүүлдерни словарь, энциклопедия дээн чижектиг тускай литературадан шилип тывары;
- сөзүглел, таблица, янзы-бүрү иллюстрация, схемадан херек чүүлдерни тывары;
- таблица, схемаларга өөрөнгөн чүүлүн көргүзери;
- аңгы-аңгы чүүлдерни, болуушкуннарны бөлүктээри, деннээри.

Харылзажып чугаалажырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы:

- амыдыралчы байдалдар азы кичээл үезинде, диалог хевиринге чугаалажыры, улусту дыңнаары, билири; бодунуң туружун, бодалдарын илередири;
- өөредилге база чугаа байдалдарынга дүүштүр, бодалдарын аас болгаш бижимел чугаага илередири;
- кандыг-даа сөзүглелдерни иштинде болгаш ыткыр кылдыр номчууру, номчаан чүүлүнүң утказын билири;
- эш-өөрү-биле кады ажылдаары;
- бодунуң туружун илередири, бодунга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг бодалды хевирлээри;
- өске кижиниң бодалын, туружун билири;
- эштери-биле дугуржуп билири, өөрү-биле кады-ажылдаары.

Өөредилге-методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгакөргүзүглери

Эге ниити школаның тыва дыл эртемниге хамаарышкан:

Өөредилге номнары:

Эргил-оол И.Ч., Дамба Н.Ч., Ондар Н.М. Тыва дыл. 2класс.-Кызыл, 2016.

Башкыларга методиктиг сүмелер:

Ондар Э.Д. Методиктиг сүмелер. Дөрт чылдыг эге школаның 2-ги класынга “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. – Кызыл, 1991.

